

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ДЕСЕТИ

ОБРАЗЪТ НА ОДЕСКИЯ БЪЛГАРСКИ ТЪРГОВЕЦ (според «Денница на новобългарското образование» от Васил Априлов)

Елена Налбантова

*«Тези, които не правят благодеяния,
не трябва да бъдат извеждани на сцената,
тяхната участ е забравата».*

Васил Априлов

В първата февруарска седмица на 1842 г. книгата «Денница на новобългарското образование», написана от одеския търговец, меценат и книжовник Васил Априлов през първата половина на предходната година, се появява в един от книжните магазини на Одеса, разположен в центъра на града, срещу Съборния площад и недалеч от жилището на автора. Веднага тя не само получава отзвук в местната и в централната преса, но дори става повод за кратка полемика между един от първите рецензенти — проф. Михаил Соловьев и «неистовия Висарион» Белински¹. Историята на тези отзиви и особено причините за отрицателната оценка на проф. Михаил Соловьев, който само няколко месеца преди това се е отзовал с уважение към Априлов и неговите книжовни занимания в Реч пред випускниците на знаменития Ришельовски лицей², са бивали обект на интерес от страна на българските учени³ и поради това тук няма да ги коментирам⁴.

Искам само да припомня, че, макар и включена в корпуса на възрожденската книжнина още при първите нейни обзори — от А. Пипин и В. Спасович, от Д. Маринов, М. Москов и А. Теодоров-Балан — та и до последните истории на българската литература на XIX в.⁵, в българската историография интерпретацията на брошурата на В. Априлов се свежда до по-бегло или по-обстойно преразказване на нейното съдържание и до подчертаването на целта, която и самият автор съобщава в заглавието и предговора си — да покаже успехите на новобългарското образование, като го представи като естествено възраждане на способността на българите за културно строителство през ве-

ковете⁶. Въпреки единодушното разбиране за значимостта на Априловата книга, тя общо взето е оставена без специално интерпретаторско внимание⁷.

След като неотдавна посветих на «Денница» един етюд върху носталгията⁸, в предлагания тук текст имам намерение да се спра на друг аспект на творбата — на образа на търговеца, който Априлов гради в нея. Макар че в брошурата се споменават и други съсловия на тогавашното българско общество — кметове и чорбаджии, дякони и свещеници — търговецът е особен герой, на когото авторът отделя специално място и роля.

Защо се е случило така? Кое провокира както интереса на Васил Априлов към търговеца, така и неговата подчертано положителна оценка на мястото му в промените, които настъпват в българския живот?

Сред най-важните причини безспорно е самото битие на автора. Останал сирак на 11 години, той е изведен от разсипваната от кърджалии Османска империя от братята си — търговци и благодарение на осигурената му от тях издръжка успява да получи високо за времето си и за условията образование в Москва, Брашов и Виена⁹. От 1808 до 1828 година самият Васил Априлов е търговец в Одеса¹⁰, като контактите и общуването му с тамошната гръцка търговска колония са неговата реална школа по патриотизъм и гражданско поведение. Видяното и наученото от гръцките му партньори се превръща във важен аргумент за по-нататъшния негов живот и действия. От не по-маловажно значение е обстоятелството, че Априлов се изгражда като личност именно в Одеса — град, забележителен както по начина на възникването си, така и по условията за реализация, които предлага на своите обитатели.

***

Одеса се появява на географските карти след Втората руско-турска война (1787-1791) на мястото на една неголяма османска крепост, наричана от турците Нова светлина (Ени Дуня), а в руските доклади — Хаджибейски замък. Тя е завладяна през нощта на 13 срещу 14 септември 1789 г. и окончателно преминава към територията на Русия по силата на Яшкия мирен договор от 29 декември 1791 г.¹¹ Още в първите списъци на приетите в съсловието на търговците в Одеса за времето от 1790 до 1798 година ни срещат имената на 32 годишния Кириязи Антони и на Георги, син на Кириязи, на Стефан Антонов Пемов, Христо Старин, Иван Юргиев и др.¹² През следващите години българските имена сред търговското съсловие на Одеса се увеличават многократно¹³, като повечето от българите са търговци предимно от трета или втора гилдия, но — макар и по-скоро като изключение — българи има и сред най-богатите одески граждани. Повечето от тези хора са изцяло потопени в своите търговски сделки и в своите битови радости или тревоги. Хоризонтът на техните амбиции се свежда до оцеляването и замогването, до тесния кръг на останалите в отечеството близки или до обезпечаването на сносно съществуване на семействата им, преселени или тепърва създавани в Одеса. Покрай тях тече,

най-често без дори да ги докосва, не само общественият живот на Русия, но и броженията в Одеса.

Първият одески българин, за когото историческата наука е издирила информация за ангажираността му с дейности извън тесния кръг на поминъка, е Васил Априлов. През 1808 г., когато се заселва заедно с братята си в Одеса, той е един от нейните най-образовани жители, поради което много скоро е избран в управата на града¹⁴. Добре известни са ангажираностите на Априлов с гръцкото освободително, просветно и книжовно дело, многократно е писано за неговото прераждане от гръцки в български патриот. Именно това негово прераждане се превръща в едно от най-значимите събития в историята на българската национална идеология — високо ерудираният и опитен и в стопанските, и в обществените дела Априлов става ключова фигура за българския живот през 30-40-те години на XIX в., а съзнанието за дълг към неговия завет е сред житейските основания на Николай Христофорович Палаузов, у когото можем да видим най-последователния и предан продължител на положеното от Априлов начало.

Априлов е типична рожба на своята епоха — човек, възпитан в духа на Просвещението, което издига в култ динамичната личност, успял чрез своя труд и предприемчивост да се утвърди в обществото на търговци и предприемачи в търговска Одеса. Но той не само принадлежи на търговското съсловие, той съзнателно се стреми да приобщи своите замогнали се в чужбина сънародници към новите си идеи. Видял от гръцките си съратници различните възможности, които богатството и относителната политическа свобода позволяват, той не само предприема действия за организиране на нов тип образование в родината си, но и за приобщаване на колкото се може повече състоятелни българи към това дело. Без компетентността и настойчивостта на Априлов българската търговска колония в Одеса вероятно щеше да има доста по-различно място в историята на нашия XIX век.

Ние знаем единствено за духовната одисея на Априлов, който преди да стане български просветител е бил «сирак от сръбска народност» (в Брашов)¹⁵ и «нежински грък» (в Одеса). Неговите сънародници в този град всеки ден са ходели в своите кантори, борели са се с конкуренцията, имали са своите успехи и провали. Какви са техните пътеки, за да стигнат до жеста на подкрепа на изграждането на паметник на Ю. Венелин или на финансирането на български книги и училища в родните им места, никога няма да научим. Защото в Одеса са живеели стотици български дребни и едри търговци, имената на които можем да възстановим по наскоро публикуваните метрически книги на гръцката църква там¹⁶. Но малцина сред тези хора намират в себе си мотив да развържат кесии си за едно или друго родолюбиво дело и техните имена Априлов оповестява на съвременниците си и съхранява за бъдещето. Защото миналото има шанс да не изчезне, само ако остане в паметта. Паметта е тази, която му гарантира настояще. За част от тези хора не е останала ни-

каква друга вест, освен включването на името им в един или друг списък на благодетели, направени от Априлов. Ако перифразираме Мишел Фуко, тези хора оставят следа в историята не от срещата си с властта, а от срещата си с Априлов. А това прави Априлов законодател на българската памет.

Мъгливо прозорче към атмосферата, в която живеят тези хора, отваря епизодът, разказващ как достига до Априлов книгата-откровение на Ю. Венелин «Древните и днешните българи...». По сведения на Ник. Хр. Палаузов, разказани на първия Априлов биограф В. Яковлев, през зимните месеци на 1830-1831 г. книгата на Венелин попада в ръцете на друг одески българин — Георги Стойков или Стойкович¹⁷. Както пише В. Яковлев, «по съвета на Н. Ст. Палаузов /той/ се обръща за разяснение към Априлов, комуто и предава самата книга»¹⁸. Т. е. така се случва, че първият подтик у Априлов идва от друг, малко известен българин. Преди да стане активният и всеотдаен пропагандатор на българското, самият Априлов се е нуждаел от порива на този свой сънародник, определен от Палаузов-Яковлев като «човек малообразован». Според биографите «Стойков не разбрал не само значението, но и главното съдържание на тази книга» но — продължава статията — той бил «заинтересован от близкия за него предмет», което споделил с Николай Стефанов Палаузов и така книгата стига и до Априлов. Можем да предположим, че Стойков е разказвал за Венелиновата книга и на други свои одески сънародници, но именно Априлов намира воля и време да се заеме с пропагандирането на нейните послания.

Информацията, която имаме за по-нататъшните акции на Априлов, до голяма степен научаваме от него самия — от писмата му и особено от споделеното в брошурите, които издава през 1841 и 1842 година. Най-богата на сведения по интересуващия ме тук проблем е втората от тях — «Денница на новобългарското образование». Покрай конкретната фактология, от споделеното в тази книга можем да видим и нейния автор — един търговец с душа на интелегент и един интелегент с разум на търговец.

***

В своята книга «Денница на новобългарското образование» Априлов изгражда няколко «сюжета» с герои българските търговци в Русия, и конкретно в Одеса. Първият сред тях се очертава почти в самото начало на брошурата и е фактически първият сюжет на Новото българско време — в него героите са новите хора, които променят статуквото. «Под формата на търговия те се отделяли от отечеството и ... донасяли обратно много необходими за народа предмети. Най-важна част от тях били църковните книги, толкова потребни и дори необходими за усърдните християни. ... печатните /книги/ ... лесно станали предмет на търговията» (с. 39).¹⁹

От Априлов търговците са видени като първите български културни агенти, като своеобразни културни герои, които осъществяват не само пренос

на материални стоки, но и пренос на нова духовност. Те са първите, излезли от регламентирания по определени закони свят в Османската империя, първите, които разхерметизират този свят и донасят познание за живота извън него.

Като не напуска жанровите норми на съчинението си, Априлов естествено не се стреми да индивидуализира или да уплътни с конкретни прояви своите «герои». В най-разгърнатите случаи се стига до посочване на името, родното място и конкретния меценатски жест. Но общо взето, в писането надделява стремежът да се гради образ-*exemplum*, което води до пренебрегване на нефункционални подробности.

Като най-забележителен белег на своите герои Априлов изтъква тяхната мобилност. Те са именно символът на динамиката, на движението, те по своята битност са естествените «герои на пътя» и това ги приобщава към най-характерния за времето на Възраждането герой. Темата за пътя, мотивът за пътуването до далечни земи като възможност да се открие недостъпно в своя свят знание се появява още в автобиографичния послеслов на Паисий. Герои на пътя са и всички следващи значими персонажи на литературата ни и преди, и след Априловата «Денница».

Така Априловите търговци се вписват в актуалната за живота на българите през XIX в. опозиция статика-динамика. Както и при Паисий, и в този случай пътят е видян като възможност за съприкосновение със знанието. Обсъждайки поведението на атонските монаси, Априлов казва, че «когато пътуват, те повече се стараят да събират пари, отколкото да се просветят със знания» (с.89). От друга страна, разсъждавайки за социалната функция на търговеца, той е убеден, че «чрез занаятите и търговията с Русия, Австрия, Влашко, Молдова, Анадола и Цариград българските търговци получавали разни сведения и се образovali, доколкото им било възможно» (с. 40). «Със сигурност може да се смята — повтаря отново Априлов, — че живущите вън от отечеството си българи поради търговските си връзки и отношения с други повече или по-малко цивилизовани народи са добили някаква цивилизованост и наклонност към свободните науки и изкуства. Като работят в различни клонове на търговията, те добиват по-големи, макар и не съвършени сведения за всичко. Макар и да не могат да се хвалят напълно със съвършено усвояване на науките, те са поне в състояние да различават доброто» (с. 63).

Именно често вмятаните уточнения от типа «доколкото им било възможно» подсказват стратегиите на Априлов. Говорейки за ролята на търговеца, той не му вменява някакво високо интелектуално издигане²⁰. За него е важна именно неговата динамичност, именно тя е видяна като предпоставка за възможните промени. На фона на неизменното вековно статукво дори и получаването на «разни», макар и «несъвършени сведения» и известна образованост вече са индикация за промяна. Или, казано чрез примерите, които дава Априлов, «жителите на град Свищов поради своята търговия по Дунава с различни други пристанища и градове отдавна чувстваха необходимост да имат свое народно учебно заведение.» (с.61)

«Пътуващият» поглед носи потенциала на промяната и това за Априлов е най-важното. «Пропътувал част от Европа» — това е изтъквано като най-важна характеристика и предпоставка един потопен в сделките си човек да стане меценат на своя възбращащ се народ.

Пътят обаче има един друг — много по-могъщ — потенциал. Той оголва приликите, но и разликите между «своето» и «чуждото». Благодарение на търговците става възможно самопознаването на българите — защото познанието е способност да виждаш другите, но и да станеш видим за другите. То е задължителното условие за процеса на идентификация и самоидентификация. «Самобитността» (това е думата, която Априлов използва) е постижима като представа за себе си, едва когато се сравниш, когато се съизмериш с различното.

Покрай другото, търговците са агентите на процедурата по изработването на представата за землището на нацията — те пресичат това землище, установяват чрез личния си опит докъде се простира то, констатират — ако си послужим с един ключов израз на Паисий, намесващ Бога в разселването на народите — «в кои страни и земи» са се заселили трайно българите. Без да прибегва до санкцията на божественото, настоявайки единствено на емпиричните наблюдения, Априлов не случайно няколкократно изброява посоките и границите, до които достигат тези най-мобилни представители на общността — търговците.

***

След като извършват този подвиг — да разхерметизират българския свят и да илюстрират границите му чрез движението си вътре и извън него — търговците до голяма степен изпълняват своята роля и в текста на Априлов се появяват новите актанти на времето — първо меценатите, а след тях «високо ерудираният монах Неофит» (с. 43) и «българските писатели» (с. 43).

Макар че от историческите извори ние знаем, че първите сред тези нови герои — благодетелите, както обикновено ги нарича Априлов, са също търговци, за автора на «Денница» тази им битност вече не е функционална. Поради това, ако неговият текст беше единствен източник за техния живот и дела, читателят не би разбрал какво е занятието им²¹. Но дори когато в отделни случаи в текста присъства уточнението, че тези меценати по занятие са търговци, Априлов настоява, че не поради поминъка си, а поради личните си качества те се включват в новобългарското движение. За него вече е важно, че тези конкретни личности позволяват на промените да се случат, тези хора са важни именно със своето персонално присъствие и участие. Вече — при промените се обстоятелства, при започналите промени в българското живеене — важни са отделните лица, техните конкретни решения, и затова Априлов се чувства задължен да огласи на своите читатели имената им, а не толкова професиите им. Така отначало пред руския, а след превода и пред българския читател на «Денница» се изправят Николай Ст. Палаузов, «господата Йовчев, Кифалов, братя Мустакови и Бакалоглу» (с. 42), «пробиваващият в Одеса копривщенец Христо Стойкович» (с. 113) и пр.

В «Денница» се появяват имена на съвременници и така новото време добива конкретика и физиономичност. Разположени в разказа на Априлов паралелно с героите на историята — царе, императори, патриарси, светци — те получават техния функционален статус, а, от друга страна — което е не по-маловажно — «персонализират» възрожденското българско пространство, изграждат общонационален публичен свят, илюстриран чрез териториалната обхватност на землището на етноса — от Габрово и останалите центрове на новобългарската просвета, до Рилския манастир и оттам до Букурещ и Одеса като задгранични средища на съвременния български живот.

Може би случайно, но символично, «Денница» завършва със списък на имена на дарители, като последното е на Найден Геров. Той е записан последен вероятно поради младостта си в сравнение с другите в списъка, но така всъщност Априлов слага не точка, а многоточие в разказа за новото българско време — многоточие, което ще изписват с делата си следващите поколения.

БЕЛЕЖКИ

¹ Библиографски списък на отзивите в руската преса може да се види в: Априлов, В. Съчинения. С., 1968, с. 379

² На 22 юни 1841 г. пред тържественото събрание за завършването на учебната година на лицей проф. М. Соловьев нарича Априлов «единственият, може да се каже, съвременен борец за българско образование в Одеса». // Речи, произнесенные в торжественном собрании Ришельевского лицея 22 июня 1841 г. Одесса, 1841.

³ Шишманов Ив. Нови студии из областта на Българското възраждане. I. В. Е. Априлов // СББАН, клон Историко-филологичен, кн. XXI, г. 13, 1926.; Арнаудов, М. Васил Евстатиев Априлов. Живот и дейност. С., 1971.

⁴ Специално внимание заслужава позицията на Белински, която в един традиционен за българската наука дух е припомняна с умиление, но тази задача не стои пред настоящия текст.

⁵ Радев, Ив. История на българската литература през Възраждането. В. Търново, 1997, с. 128.; Николова, Ю. Записки по българска възрожденска литература. Пловдив, 2004, с. 121.

Изключение прави излязлата през 2006 г. книга на Н. Аретов и Н. Чернокожев «Българска литература на XVIII-XIX век. Един опит за история», където книжовното наследство на Априлов не е намерило място при опита възрожденската словесност да бъде представена по различен от традиционния хронологично-биографичен маниер.

⁶ Тук ще цитирам само едно от тези мнения, което обобщава наложилите се нагласи: «Априлов е един от най-ярките представители на идеята за приемствеността в българската история и пръв от възрожденските историци най-ясно я изразява, подчертава и работи за нейното доказване». // Цанев, Дим. Историческите възгледи на Васил Априлов. / Васил Априлов и българската възрожденска култура. Габрово, 1990, с. 104-105.

⁷ На този проблем неотдавна се спря Е. Тачева в доклад «Васил Априлов и «Денница на новобългарското образование» в литературните истории. Асиметрията между автора и текста», четен на конференция в Одеса (Българите в Северното Причерноморие, септември 2005 г.).

⁸ Налбантова, Е. Одеса — градът на носталгията или визията за България в «Денница» на Васил Априлов.// Одеса в българската история и литература на XIX век. Одеса, 2006, с. 160-177. *Също в:* <<http://liternet.bg/publish2/enalbantova/>>(28.01.2008).

⁹ Савелев-Ростиславич Н. Болгарин Василий Евстатиевич Априлов. Биографический очерк.// Санктпетербургские ведомости, 1848, бр. 221.

¹⁰ Началната година на този период уточнява след работа в Одеския държавен архив Роман Шувалов.// Шувалов Р. Маловідомі сторінки життя В.Априлова (За матеріалами Державного архіву Одеської області./ Историчне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів. Вип. 5. З історії та етнографії болгарського населення Одещини. Одеса, 1994, с.11-15.

¹¹ Герлігі, П. Одеса. Історія міста, 1794-1914. Київ, 1999.; Станко, В. Н. и др. Історія Одеси. Одеса, 2002.

¹² Сурилов, Ал., Де-Рибас, О. Они были первые.// Болгары в Украине, России и в других странах СНГ. № 1 (5), 2006, с. 10.

¹³ Като отчитат, че освен търговци в новосъздадения черноморски град се заселват и българи с друг поминък — занаятчии, участници в т.нар. Гръцки дивизион и пр., Ал. Сурилов и О. Де-Рибас стигат до извода, че «на границата на вековете /XVIII-XIX/ в Одеса от седем хиляди жители от двата пола повече от петстотин са българи. Т. е. всеки петнадесети одески жител е бил от български произход. Това е осигурявало на българската диаспора безспорно място в петорката на най-силно представените националности в Одеса.»// Сурилов, Ал., Де-Рибас, О. Они были первые.// Болгары в Украине, России и в других странах СНГ. № 1 (5), 2006, с. 12.

¹⁴ Налбантова, Е. Васил Априлов — време и съвременници. Одеса, 2004. Там и библиография.

¹⁵ Маслев С. Васил Е. Априлов в Брашов.// Исторически преглед, 1962, № 1.

¹⁶ Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Ч. I-V, Одесса, 2000-2006.

¹⁷ Оскъдните сведения за него е систематизирал М. Арнаудов в цитираната монография за В. Априлов.

¹⁸ Венгеров С. А. и др. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. Т. I. А. СПб, 1889, с. 707.

¹⁹ Страниците са по: Априлов, В. Съчинения. С., 1968.

²⁰ От личен опит Априлов е убеден, че интелектуалните занимания са «неша, които изискват пълно спокойствие» (с.33).

²¹ Напр. за Конст. Мустаков е казано, че е «писател» (с. 50), а Иван Денкоглу е представен като «труженик на българското просвещение» (с. 120).